

XFTAP 19.41.07

К.Д. Асанов, А.А. Оразалиева

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан, Қарағанды
E-mail: kamaashke_64@inbox.ru, aqziya@mail.ru

Журналистің кәсіби этикасы және ұлттық менталитет

Аңдатпа. Қазіргі таңдағы өзекті, қоғамдық пікір алаңында жиі сөз болып жүрген мәселенің бірі – журналистің кәсіби этикасы. Мақалада әлемдік журналистика қауымдастықтары мақұлдаған жалпы журналистерге ортақ этикалық нормалар мен ұстанымдарға ұлттық менталитеттің әсер-ықпалы талданып, сараланады. Осы тақырыпты зерттеушілеріміздің «Журналистік әдеп журналист қызметінің ең басты шарттарының бірі. Оны терең оқып, жан-жақты түсіну, зерттеу – қазақ журналистикасы үшін маңызды мәселелердің бірі. Өйткені, бұл – енді ғана назар аударыла бастағаны болмаса, әлі ғылыми тұрғыдан да, кәсіптік шеберлікке қатысты да байыптап үлгермеген тың да күрделі түйіткіл», – деген пікірлері осы зерттеуде ұлттық менталитет тұрғысында кеңейтіліп қарастырылады. Қазақ халқының салт-дәстүр, әдет-ғұрпы, өмірлік ұстанымдары мен көзқарастарының бүгінгі ұлттық журналистикадағы сабақтастығына ғылыми пайымдау жасалады.

Зерттеу барысында ұлттық әдептің журналист этикасына қаншалықты ықпал ететіні сарапталды. Ақпарат құралдарының көбі қаралым не оқырман санын көбейту үшін, жоғары рейтинг үшін шектен шығып, ардан аттап, тіпті жалған ақпарат таратуға дейін барады. Осылайша, журналист мәдениетінің заманауи үлгісі қалыптасады. Авторлар осындай факторлардың ықпалымен ақпарат таратудағы өрескел жағдайларды көрсетеді.

Жұмыстың қорытынды тұжырымында бұқаралық ақпарат құралдарындағы этика заңдылықтарын зерттеу – мемлекет пен қоғамның дамуындағы процестерді болжауға, әлеуметтік коммуникация мен медиа мәдениетті қоғамға пайдалы арнаға бұруға арналған стратегияларды әзірлеуге көмектесетіні анықталды.

Түйін сөздер: *Этика, мәдениеттану, фольклор, философия, синкретизм, мораль, әдеп.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7174-2023-145-4-8-16>

Кіріспе. Қазірге дейін қоғамда түрлі этика қағидалары бекітілгенімен, қазақ халқының әдеби «ұят болады», «обал болады», «ұлкенге құрмет, кішіге ізет», «сауап болады», «жетім көрсең, жебей жүр» сынды тіркестермен айшықталып қойғандай. Бұл сөздерді естіп өскен ұрпақтың әдептен аттамайтынына күмәніміз жоқ. Алайда, осы «ұят боладының» өзінің мәні жоғалғандай. Ұлы ойшыл Абай да, осы күн туарын білгендей, ұятты «надаңдықтың ұяты» және «шын ұят» деп екіге бөліп, адамның ең игі қасиеті ар сақтау екендігін айтып кеткен. Ары таза адамның шыққан биігі әдемі көрінеді. Өйткені, ол не нәрсеге қол жеткізсе де, таза жетеді.

Қазақ этикасы — қазақ халқының ұлттық әдеп жүйесін, моральды, адамгершілікті зерттейтін философиялық пән. «Этика» термині ежелгі грек тілінде «бірлесе өмір сүруші

адамдар тобының мекен-жайы» дегенді білдіреді, кейін әдеп туралы ілім мағынасына ие болды. «Әдеп» термині түрік халықтарының тілі не орта ғасырлардағы араб-мұсылман мәдениетінің ықпалымен енген. Мамандар этиканы әдептану деп аударып жүр. Қазақ этикасы туралы басылымдарда «әдеп», «ақылақ», «мораль» «адамгершілік» сияқты ұғымдар қолданыла береді және оларға әртүрлі анықтамалар беріледі. Кейде бұл терминдер бірге өмір сүру барысында қалыптасқан мінез-құлық, іс-әрекет ұқсастықтарын білдіретін әдет-ғұрып деген мағынаға ие болған. Егер біз этиканы рационалды пайымдалған моральмен байланыстырсақ, онда төмендегі қағидаларды айқындау мүмкіндігі бар және олар әдептің реттеушілік табиғатына қатысты. Этика үшін жақсылық оның басты ұғымы және солай болып қала береді, оның басты мақсаты — адам өміріндегі қайырымдылық пен зұлымдықтың қайнар көзі мен табиғатын, себептері мен тетіктерін анықтау. Этика мәдениет жүйесіне оның рационалдық-логикалық бастамасы ретінде адамның өміріндегі әдептік-адамгершілік көріністерін рационалды ойлау тіліне аударуы арқылы енеді. Этика — ғылымның маңызды саласы, әдеп - қоғамдық алғышарттардың саласы, адамгершілік — адамның ар-ұяты арқылы жеткен ішкі тұрақтандыру саласы. Этика практикалық философия ретінде, адам өмірінің күнделікті қажеттіліктерін бағдарлайтын ғылым ретінде қарастырылады. Әдеп, адамгершілік дегеніміздің өзі не? Әдеп — этиканың зерттеу нысаны, қоғамдық сана-сезімнің формасы және жеке тұлғаның өзіндік бағасын анықтауға бағытталған қоғамдық қарым-қатынастардың түрі. Адамгершілік — жеке тұлғаның ізгілік еркіндігінің, оның және жалпы қоғамдық талаптардың ішкі себептермен үйлесуінің қайырымдылыққа ұласатын адамның шығармашылық бағытының саласы.

Зерттеу әдісі. Зерттеу барысында этикалық теорияға сүйене отырып, тарихи-салыстырмалы, талдамалы, жеке ғылыми әдістер пайдаланылды. Журналистің кәсіби этикасының ұлттық ерекшелігін айқындау үшін, салт-дәстүр, мәдениет пен өнер тұрғысындағы типологиялық, шығармашылық-психологиялық, кешенді, талдау әдістері басшылыққа алынды.

Талқылау. Басты ұғымдарымызды зерделеп өткен соң, қазақ әдеп жүйесінің ерекшеліктеріне назар аударайық. Біріншіден, назарға ілінетіні қазақ діліндегі әдептік бастаулардың басымдылығы. «Адам әдебімен көрікті» дейді халқымыз. Зерттеушілер де этиканың қазақ болмысындағы шешуші рөліне назар аударады. Мысалы, «Мәдениеттану» оқулығының авторлары, егер Батыста рационалды 3 ғылым, Шығыста — жантану өрістесе, онда қазақ сахарасында «адам болу» ұстанымы алдыңғы қатарға шықты дейді [2]. Екіншіден, қазақы бірегейленуде синкретизм анық байқалады. Бұл әдеп пен құқыққа да қатысты. Екеуі де күнделікті әдеттің реттеу тетіктері деп түсіндіріледі. Мәселен, имандылық пен имансыздық, ар мен ұят, обал мен сауап, жақсылық пен жамандық, кие мен кесір, құт пен бақыт т.б. олардың төл тіліміздегі іргелі атаулары. Имандылық қасиет, әділетті істер адамдардың күнделікті өмір тіршілігінде тұрақтап, олар қалыпты іс-әрекетке айналғанда, әдет деп аталады. Әдет – адамның қажеттілігіне айналып қалыптасып кеткен тұрақты қасиеті.

Еліміздегі журналист әдебіне қатысты қағидалар мына құжаттарда бекітілген: Қазақстандағы медианың негізгі принциптері, Қазақстандағы журналистердің этикалық кодексі және «Журналистер этикасының жаһандық хартиясы».

Аталған құжатқа сәйкес, журналист этикасындағы негізгі шарттар мынадай:

1. Қоғамның анық ақпарат алу құқы. Редакция жұмысы адалдыққа және қоғамда болып жатқан немесе қоғамға әсер ететін, қоғамдық қызығушылық тудыратын оқиғалар мен құбылыстар туралы бейтарап ақпарат беруге негізделуі керек.

2. Адам құқына құрмет. Редакция адамның жеке бас құқы маңызды екенін түсінеді және кейіпкерлердің өміріне ақпарат мазмұны белгілі бір деңгейде әсер етуі мүмкін екенін ескере отырып, олардың мүдделерін ескеруге тырысады. Адал журналистикада қорлау, жала жабу және жалған айыптау ұғымдары сәйкес келмейді.

3. Тәуелсіздік және алаламау. Редакция ел ішінде үйреншікті жайт болмаса да, көзқарастар мен адам өмірінің алуан түрлілігін көрсету барысында қоғамның мүдделерін,

оның демократиялық институттары мен қоғамдық моральды құрметтеуі керек. Редакция қоғамның ақпарат алу құқығын қамтамасыз етуге бағытталған шешімдер қабылдау кезінде қандай да бір мемлекеттік және қоғамдық институттарға тәуелді болмауға тиіс.

4. Аудитория алдындағы жауапкершілік пен шынайылық. Редакция қоғам мүддесі үшін әрекет ете отырып, осы қоғамға есеп береді, яғни өз жұмысы үшін жауап береді, өзінің шешімдері мен себептері туралы ашық айтады, аудиторияға редакцияның бейтараптығы мен тәуелсіздігі дәрежесін анықтауға мүмкіндік беретін кез келген ақпаратты береді.

Халықаралық журналистер қауымдастығында да журналист этикасының осыған ұқсас төрт түрлі шарты бар:

1. Қашан да шындықты айту. Жалған ақпарат таратпау. Аудиторияны алдамау.
2. Ешкімге тәуелді болмау. Саяси партияға, діни ұйымға, тағы басқа орындарға тәуелді болу – сол ұйымның сөзін сөйлеу, шашбауын көтеру.
3. Зиян тигізбеу. Материалыңыз, жазбаңыз, ақпаратыңыз ешкімге зиян әкелмеуі тиіс.
4. Әдейі ойластырылған өтіріктен аулақ болу. Арандатушылыққа жол бермеу.

Жоғарыдағы құжаттарсыз журналистер мен редакциялар, ұжымдардың жұмысы кәсіби деңгейде болмас еді. Себебі, іс жүзінде, этика, бұл журналистиканың негізі. Өйткені, ол бізді дәлдікке және коммуникативтілікке баулиды, әр сөзімізге жауапкершілік алуға, теңгерімді болуға, кәсіби стандарттарға сәйкес жұмыс істеуге, мұқият болуға, жеккөрушілік пен кемсітушілік, нәсілдік, діни және саяси тәзімділікті ынталандыруға үйретеді.

Ендеше, елде және әлемде болған елеулі оқиғаларды, аса ауыр құқықбұзушылықтарды қарастырайық.

Әрине, бұқаралық ақпарат құралдары демократиялық қоғамның берік тірегі болып табылады. Сондықтан, олар барлық саланы, барлық жайтты қамтиды. Бұқаралық ақпарат құралдарының жұмысында немесе бұқаралық ақпарат құралдарына қысымның кез-келген түрі бұл шынайылыққа, жалпы редакция жұмысына зиян тигізеді. Алайда, бұқаралық ақпарат құралдары заң шеңберінен асып кете алмайды.

2018 жылдың 12 сәуірінде Павлодар қалалық сотының судьясы Ажар Баймұхамбетова Әсел Айдашеваның журналист Джамила Маричеваға арызы бойынша шешімін жариялады, деп хабарлайды Adil soz сайты.

Сот Павлодар облысы дене шынықтыру және спорт басқармасы басшысының әйелінің талап-арызын ішінара қанағаттандырып, келтірілген моральдық зиянның орнын толтыру есебінен 200 мың теңге төлеуге міндеттеді. Сонымен қатар, сот А.Айдашеваға өкілге жұмсалған шығыстардың 50 мың теңгесін өтеуге, сондай-ақ 1203 теңге мөлшерінде сот бажын төлеуге міндеттеді. Барлығы, сот журналистке 251 203 теңге төлеуге міндеттеді.

Судья өз шешімін былай түсіндірді: талапкер Азаматтық кодекстің екі бабын бұзу фактісі бойынша сотқа жүтінді - 144 (жеке өмір құпиясын қорғау құқығы) және 145 (өз бейнесін алу құқығы). Сот журналист өзінің жарияланымдарымен Әсел Айдашеваның жеке өмірін қорғау құқығын бұзғанын мойындады. Сонымен бірге, сот өз бейнесін алу құқығының бұзылуын мойындаудан бас тартты, өйткені талапкердің өзі фотосуреттерді әлеуметтік желіге орналастырды.

Мәселен, осы жылы 30 наурызда Ресейде олефорт соты американдық The Wall Street Journal (WSJ) газетінің журналисі Эван Гершковичті тыңшылықбойынша 29 мамырға дейін қамауға алды. ТАСС агенттігі құқық қорғау органдарының дерегінше, репортерге қарсы қылмыстық іс «өте құпия» белгісімен белгіленген. Гершкович «Лефортово» тергеу изоляторында тоғытылды. WSJ журналисінің Екатеринбургте ұсталғаны 30 наурызда белгілі болды. ФСБ Вашингтонның тапсырмасы бойынша, репортер «Ресей әскери-өнеркәсіптік кешені кәсіпорындарының бірінің қызметі туралы» ақпарат жинағаны белгілі болды. Бұл ақпарат мемлекеттік құпия болып табылатыны атап өтілді.

Ресей СІМ-нің ресми өкілі Мария Захарова американдық The Wall Street Journal басылымының ұсталған қызметкерінің Екатеринбургтегі ісі журналистикаға қатысты еместігін айтты.

2023 жылдың 29 наурызында Алматы гарнизонының әскери соты журналист Михаил Козачковқа қатысты үкім шығарды. Оған жеке өмірге қол сұқты және жалған ақпарат таратты деген айып тағылды, деп хабарлады соттың баспасөз қызметі.

Қазақстандағы журналистердің этикалық кодексінде Журналист құпия ақпаратты өзінің кәсіби қызметінде жеке мүддесі немесе басқа адамдардың мүддесі үшін пайдаланбайды, деп көрсетілген [37]. Сол себепті, жоғарыда аталған жағдай көрші мекмлекетте болса да, журналистің пайдасына шешілмеді. Отандық журналистикада да мұндай мысал жетерлік.

Мәселен, 2020 жылы 12 сәуірде Атырауда КТК журналистері ұсталды. 11 сәуірде КТК телеарнасының Атырау облысындағы тілшілердің түсірілім тобы жергілікті облыстық ауруханадағы жағдай туралы репортажға шыққан. Дәрігерлер мен медбикелердің айтуынша, оларды Махамбет ауданындағы бұрынғы туберкулезге қарсы диспансердің ғимаратына карантинге жібермекші. Дәрігерлер жиналған сұрақтар мен мәселелерді республикалық телеарна эфирінде айтпақ болған, өйткені олар өз басшылығынан нақты жауап ала алмаған. Оқиға орнына барған КТК-ның меншікті тілшісі Бекен Әлирахымов пен телеоператор Манас Шәріпов аурухананың ауласына кедергісіз кіріп, онда бір топ медицина қызметкерлері жиналған. Кейін Атырау облысындағы ТЖ режимін қамтамасыз ету жөніндегі жедел штаб БАҚ-қа хабарлама таратты, онда «БАҚ өкілдері карантиндік аймаққа заңсыз басып кірген...», «журналист пен телеоператорға қатысты ҚР ӘҚБтК-нің 476-бабы бойынша «Төтенше жағдайлар режимін бұзу» әкімшілік хаттама толтырылғаны айтылды.

Карантин кезінде мұндай жағдайлар көптеп орын алды. Соның бірі «Хабар 24» телеарнасындағы сол кездегі «Әкімдер» бағдарламасын жүргізетін журналист Ақбөпе Тәңірберген әкімдікке келген. Карантиндік шектеулерге байланысты Алатау ауданы әкімдігінің ғимаратына кіру шектеулі және Ashyq арқылы болған. Журналист пен оператор статустарын сканерлемеген және турникеттің астынан өтпей кірген, оны дәлелдейтін бейнежазба да болған. Сондықтан, күзетші журналист қызды дөрекі түрде көтеріп алып, есіктің сыртына шығарып тастаған. Әкімдік күзет қызметкерінің бұл тірлігін құптамаймыз деген. Алайда, журналист те ақпарат алудың заңды тәсілін қолданбағандықтан, осындай түсініспеушілікке, халықтың назарын аударған жағдайға тап болды.

Бұқаралық ақпарат құралдарының күнделікті іс-әрекетінде ерікті немесе еріксіз көптеген жағдайлар мен өрескел мысалдар бар. Оның бірқатарын жоғарыда атап өттім. Кәсіби этика бұзылғандықтан, көптеген азаматтардың жеке басына қол сұғу орын алған. Көп жағдайда әріптестеріміз заң алдында жауап берген.

Әлеуметтік жауапкершілік. Еліміздегі журналистердің этикалық кодексіне сәйкес, Журналист өзіне жүктелген қоғамдық жауапкершілікті сезінеді және оның қызметі қоғамдық мүддеге залал келтірмеуін үнемі қадағалайды [37].

Бұл қағиданы ток-шоу жүргізушілері бұзып жатады. Өйткені таразының бір басы – елді елең еткізетін оқиғалар, мыңдаған қаралым жинайтын тақырыптар болса, екіншісінде кейіпкерлердің бағдарламадан кейінгі өмірі бар. Кейіпкерге «өзгеремін, сөз беремін» дегізу де, «ұрмаймын, отбасымды сақтаймын» деп ант-су ішкізу де оңай. Эфирге жақсы киім кигізіп, бояндырып шығару да қиын емес. Ал мыңдаған, тіпті миллиондаған адамның алдына шыққан кейіпкердің эфирден кейінгі өміріндегі қиындық туралы ойланып көрдік пе?

Astana TV арнасындағы «Ащы шындық» бағдарламасын талдап, «Бүгінде журналистер «зияның тимесін» принципін ұстануға неге құлықсыз?» деген сауалға жауап іздеп көрдім.

Astana TV арнасындағы «Ащы шындық» – жаңа ток-шоу. Бір айдан астам уақыт ішінде ұжым 11 бағдарлама шығарған. Бізге белгілісі мынау: 20 әйел кейіпкер іріктелген. Телеарна сайтындағы ақпарат бойынша «Олардың біреуі зорлық-зомбылықтың құрбаны болса, енді біреулері балаларын жалғыз тәрбиелеп, күйеуінен алимент өндіре алмай жүргендер.

Арасында жазықсыздан-жазықсыз абақтыға түскендер де бар». Оқып, «Бәрекедді!» дестік. Әсіресе, тұрмыстық зорлық-зомбылық, әділетсіздік жайлы айтылса, жақсы емес

пе? Бірақ... Жігіт іздеген әйелдер туралы – «Сүйіп қалдым жас баланы» және «Байдан байға», араққа салынған әйел хақында айтылған – «Ал, қаш, ана», балаларын қайтарғысы келетін әйелдер тағдыры сөз болған – «Жұдырығын тықты», «Шешіндіргіш қайын ата», «4 еркектен – 3 бала», күйеуінің туыстарынан «баламның өліміне сен кінәлі» деген айыптау естіп шаршаған әйел туралы – «Басы жоқ мәйіт», Халықаралық әйелдер күніне арнайы шығарылым – «Неге әйелдер төсек қатынасына құмар?», күйеуінен қорлық көрген әйелдің өмірі жайлы – «Кімнен жұқты?», күйеуі тастап кеткен келіншек туралы «Анаконда келін» деген шығарылымдар эфирге шыққан.

Ток-шоу біткеннің бәрі ақиқаттың астарын ақтарып, ащы болса да шындық «көрсетеміз» дейді. Көбінің атауы ұқсас. Сарапшылардың қайталанатыны, жалпы сценарий мен тақырыптың қайталанатыны тағы бар. Мұндайда ток-шоу жасаушылардың қиялы анайы тақырыптан әрі аспай қалды дерсің. Жаңа бағдарлама болғандықтан осы кезге дейін шыққан тақырыптарды тізіп шықтық. Бірден көзге ұратыны – сол баяғы жауыр болған кликбейттер.

«Ащы шындықтың» басқалардан жақсы тұсы – әйелдің тұрмыстық мәселесін шешуге бағытталғаны. Зорлық-зомбылыққа жиі ұшырайтын әйел қауымына қорған болатын бағдарлама шыққаны дұрыс-ақ. Өкініштісі, көп жағдайда күллі елдің көзінше кейіпкерді абыройсыз қалдырып жатады. Мысалы, «Ащы шындық» кейіпкерлері бағдарламаға келісім бергенде мәселенің соңына дейін шешілуінен үмітті болады. Ересек адамның шешіміне дәнеңе дей алмаймыз. Бірақ ондағы балалардың ашық-шашық бет-бейнесі ше? Олардың кейін сыныптастарынан ұялатынын неге ойламайды? Интернетке жүктелген видео мәңгі қалады. Араға жылдар салып, көз алдына осы бейне шыға келгенде балаларға үлкен соққы болатынын білу үшін психолог болу міндетті емес.

Қазақстандағы медианың негізгі принциптерінде мынадай қағида бар: «Тәжірибесіз кейіпкер өзіне зиян келтіруі мүмкін, мысалы, қоғамның ашуына тиіп, қудалауына ұшыратуы ықтимал сөзді абайсызда айтып, мәлімдеме жасап қойған кезде оны материалда пайдаланбайды». Ток-шоу жасаушылар дәл осы принципті ұмыт қалдырғанға ұқсайды. Айталық, «Ал, қаш, ана» шығарылымындағы кейіпкер бағдарламада «Тик-Токқа шыққан видеодан кейін балам мен келінім ренжіді» дейді. Ренжісе, желіге салған блогерге ренжіп отыр деп ақтап алуға болмас. Себебі бұл жерде адамгершілік принципі туралы әңгіме шықты. Демек, тағдыры ауыр адамның видеосын әлеуметтік желіден болсын, студиядан болсын көрген жақындарына ұнамайды, намыстанады деген сөз. Осы шығарылымға келсек, кейіпкер әйел араққа салынған. Мәселені шешу үшін ұжым халық емшісін, көріпкелді, блогерлерді шақырған. Бағдарлама соңында «Құпия бөлмеде» бәрін бақылап отырған нейропсихолог нүктесін қояды. Ішкілікке салынған адамның суретіне қарап көріпкелге сөз бергенін, «емделе ме, жоқ па?» дегенді анықтау үшін халық емшесін шақырған себебін түсіне алмадық. Бұл жерде сөйлеуге құқы бар адам болса, ол – нарколог еді. Осы тұста екінші мәселенің шеті шығады. Ол – сарапшы һәм маманды іріктеу. Психология сынды нәзік тақырыпқа келгенде абай болу керек. Айталық, осы шығарылымдағы нейропсихолог қаншалықты білікті? Ол өзі жеке терапиядан өткен бе? Егер өтпесе, кейіпкерге кері әсерін тигізуі мүмкін емес пе? Осындай мәселелерді де ойластыру қажет.

Жақында «Әйел бақыты», «Өз ойым» ток-шоуларында жұмыс істеген Дәулет Мұқаев »hard Talk« жобасына қонақ боп келді. Сол жерде мынадай бір фактінің шеті шықты. Дәулет былай дейді: «Өз ойымның тақырыптары өзгере бастағанда «мына жерде істей алмаймын» деп кеттім. Телеарна рейтингі қуалайды. Продюсерлер өзге мемлекеттен болды. Жиналыста ұрыс-керіс, ЛГБТ, баласын сатқан ана, кәмелетке толмай жүкті болғандар тақырыбына жақындастыру керек. Қайын атасымен болған келінді іздеу қажет дейтін».

Ток-шоу тақырыптарын әдетте басшылық деген де нұсқа бар. Яғни тілшінің атышулы оқиғаларды әдейі іздеуіне тура келуі мүмкін. Солай дегеннің өзінде «Этикалық стандарт сақтамайтын ұжымда жұмыс істеуге журналисті не мәжбүрлейді?» деген келесі сауал туады. Тапсырма орындауға келіскенің – журналистің этикалық стандартын сақтамауға қол қойғаның.

Ток-шоудың концепциясын әдетте сценаристер жазады. Сондықтан жалпы ұжымды сынға алып отырмыз. Тағдырды талқылап, сырттай сөз қылу оңай. Бірақ «зияның тимесін» принципі үнемі есте болса игі.

«Бүгінгі қазақ теледидары күндіз-түні не мәні-мағынасы жоқ, өте арзан, өте дөрекі де тұрпайы ойын-күлкіге, бет-аузын қисалаңдатқан қылжақбастыққа, әуейі-әулекі күлкіге, көк тиын құны жоқ әзіл-қалжыңға белшесінен батқан мазақханаға айналды. Бұл қазақ деген тұтас бір ұлтты ішкен-жегеніне ғана мәз санасыз, ойсыз, ұлттық намысы жоқ үлкен бір дүбәра тобырға айналдырудың ең оңай жолы ма деп қорқамыз. Баяғыда Рим билеушілері «Халықты басқарудың ең оңай жолы қолына нан беріп, сосын әртүрлі көрсетілімдер қойып отыру» дейді екен. Біз телеарналарымызды бұлай бұйдасыз жібере берсек, бүкіл ұрпағымыз көп ұзамай ешнәрсе ойламайтын жәй бір тірі жан боларына күмән жоқ» - дейді тіл жанашыры, ақын Мырзан Кенжебай телеарналарды сынға алған мақаласында. Естеріңізде болса, бұған дейін «Демократиялық үрдістерді мұрат тұтқан шақта эфирді жайлаған көрерменді рухани аздыратын, зиянкес мазмұнмен ұлттық болмысымызға қауіп төндіріп тұрған «КТК», «НТК», «31-арна» т.б. жеке меншік арналар ұлттық мәдениетімізді келеке қыла бастады» деп тілшілер тарапынан талай дабыл қағылған болатын. Дегенмен, бұл дабылдан даурығып, қорытынды шығарған ешкім жоқ. Олай дейтініміз, барлық дерлік тәуелсіз арналар қазақ тілінде ұлттық мәдениетімізге сай, журналист этикасына негізделген бағдарламалар дайындаудың орнына, шетелдік хайп қуалаған бағдарламалардың қазақша нұсқасын жасау арқылы жаңа нормаға бағынғандай сынай танытты. Үш-төрт сағат көлемінде эфирге шығатын қазақ тіліндегі жоғарыдағы айтылған өнімдер талай ұлт жанашырларының наразылығын тудырып, қанын қарайтқан еді.

Қазақ тілінде табу сөздер мен эфемизмдер бар. Халқымыз айтуға ұят не қорқынышты сөздерді тұспалдап жеткізген, басқа, естір құлаққа жағымды сөздермен алмастырған. Тележурналистер тіліміздің осы бір артықшылығын неге пайдаланбайды? Анайы сөздерден бөлек, мүгедектігі бар жандардың намысына тиетін сөздер де журналист аузынан шығып жатады. Осы бір ұлттық ерекшелік маман даярлауда ескерілсе, деген ұсыныс.

Нәтижелер. Менталитетіміз бен мәдениетіміз ұқсас, көрші мемлекет, Өзбекстандағы этикаға қысқаша тоқталайық.

2018 жылы Өзбекстанның ақпараттық технологиялар және коммуникация министрігі таратқан мәліметке сәйкес, «көргенсіздік пен зорлық-зомбылық көріністері» бейнеленген материалды жариялаған STV телеарнасы ел ішінде уақытша көрсетілмейтін болды. Телеарна жұмысына мониторинг жүргізген мамандар эфирден берілген кей фильмдер мен музыкалық клиптер «ұлттық менталитетке қайшы және жастар тәрбиесіне моральдық тұрғыдан зиян тигізеді» деп тапқан. Тіпті, сол өнімдердің атын атап, түсін түстеп бере отырып, «БАҚ туралы», «Ақпарат еркіндігі принциптері мен кепілдіктері туралы», «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» және «Балаларды денсаулығына зиян келтіретін ақпараттан қорғау туралы» заңдардың бұзылғанын мәлімдеген. Ресейде өткен мундиальда әннен шашу шашқан америкалық актер Уилл Смит басты рөлде ойнайтын «Мен – аңызбын» кинокартинасы психологияға кері әсер ететін ауыр сюжетімен сынға іліксе, ересектерге арналған «Полный расколбас» анимациялық мультфильмінде сексуалдық үндеудің лебі бар екені айтылған.

Осыған дейін Өзбекстанның Sevimli жекеменшік телеарнасы сексуалдық сипаттағы көріністері бар америкалық «Красотка на всю голову» фильмін эфирден таратқаны үшін көпшіліктен кешірім сұрап, бірнеше қызметкерін жұмыстан босатқан еді. Кейіннен телеарна әкімшілігі: «Әдетте шетелдік фильмдерді көрсетер алдында қызметкерлеріміз өздері қарап шығып, ұлттық менталитетке қайшы тұстарын кесіп алып тастайтын. Фильм эфирден көрсетілген жексенбі күні қызметкерлеріміз аз болғандықтан олар фильмге монтаж жасауды ұмытып кеткен», – деп түсініктеме беріпті. Бұл істі ушықтырмай-ақ, елеместен өтіп кетсе қайтер еді дейміз. Демек дау туындағаны, құқық қорғау органдары өз ісін мүлтіксіз атқарғаны, көрермен тарапынан да порнографиялық материалдарға

қарсылықтың болғаны. Ал біздің елдегі кей арналар жадағай қоғамға жалаңаш тәнді қашанға дейін көрсете бермек? Онсыз да мәнсіз, мағынасыз жарнамадан шаршаған жұрт тележәшікті талақ етудің сәл-ақ алдында тұр.

Бұл – болмысымызда ежелден қалыптасқан тұрмыс-санасына сіңген әдеп пен адамгершілікті білмеу, білгісі келмеу. Мәдениетті зерттеген ғалымдардың, үлкендердің сөзін тыңдамау, елемеу деп түсінеді. Себебі, бұл қателік жайлы БАҚ-та талай айтылып келеді. Отандық арналарда айта-айта жауыр болған «жалған ақпарат» ұғымын қайта қаперлеріңізге салсақ. Телеарна тілшілері нақтыланбаған ақпаратты, болды деп таратуда. Ол қылмыскер емес, әзірше күдікті. Қамауға алынған жоқ, уақытша ұстау изоляторында. Тұрақты аудиториясынан айырылған телеарналар осындай ақпарат таратып, ұлттық ділге сай келе бермейтін шулы шоулар жасауға құмар болып алады. Әйтеуір елдің көңілін аулап, өз қалтамызды да ұмытпасақ дейтін болуы керек. Ал түптің түбінде ұлттық идеология мен елдік намыс қарабайырлықтың тасасында қалып кететіні ащы ақиқат.

Осы келтірілген мысалдар нәтижесі біз қарастырып отырған әлемдік журналистика қауымдастығындағы этика нормалармен ұлттық менталитет ара-қатынасын, оның әсер-ықпалын барынша айқындай түседі.

Қорытынды тұжырымдар. Медиа аудитория назарын аударуды ғана ойлаған кезде талғамсыздыққа, әлеуметтік не басқа да маңызы жоқ пайымдарға ұрынып жатады. Ақпаратты таратқанда ешкімге зиян тигізбеу қағидасы ескерілмесе, тағы өкінішті. Аудиторияға, келеңсіз жағдайларға тап болғандарға жанашырлықты имитациялағаннан гөрі кәсіби принциптерге адал болған дұрыс.

Әрине, бұл заманда қазақ этикасы тазақұлдырау жағдайында болды деу сыңар жақтылық болар еді. Жалпы сауаттылықтың артуы, қалалардың өсуі, орыс тілі арқылы әлемдік рухани мұрамен таныса бастау әмбебап әдептілік жүйесін қалыптастыра бастады. Қазақстанда кәсіби философтарды дайындау ісі де жүргізілді. Бұл қазақ этикасын зерделеген кәсіби мамандардың пайда болуына оң ықпалын тигізді. Қазақстан әдептанушылары мораль философиясы және қазақ этикасының тарихы мәселелерімен шұғылданды (Ғ.Ғ.Ақмамбетов, А.Оразбеков, М.С.Бурабаев және т.б.). Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін қазақтың дәстүрлі әдеп жүйесін жаңғырту мәселесі алдыңғы қатарға шықты. Қазақ философиясы мен мәдениеті тарихын зерттеуге арналған еңбектерде (А.Х.Қасымжанов, Ә.Нысанбаев, А.Қасабек, Ғ.Есім, М.С.Орынбеков, О.А.Сегізбаев, Ж.Алтаев, С.Ақатай, С.Нұрмұрат және т.б.) қазақ этикасының ауқымды мәселелері көтерілді. Оның ішінде ұлттық әдеп жүйесін диахрондық және синхрондық талдау, дәстүр мен жаңашылдықтың ара салмағын айқындау, өтпелі қоғам мен ғаламдану жағдайындағы әдептік реттеу тетіктерін айқындау, нарық пен моральдың, табыс пен ізгіліктің ара-қатынасын айқындау, діни әдеп жүйесінің ерекшеліктерін сараптау, т.т. белгіленді. Қ.Ш.Нұрланова қазақ этикасына тән әсемдік пен ізгіліктің синкретті бірлігіне назар аударып, қазақтың ұлттық идеясы ретінде жарық дүниедегі адами өштесуді атап өтеді. Ғ.Ғ.Ақмамбетов қазіргі өркениеттегі индивидуалистік ұстанымдардың маңыздылығына назар аударады. Т.Ғабитов этиканың жақсылық пен жамандық, әділеттік, ар, бақыт сияқты категорияларына философиялық талдау береді және әдептік мәдени типтерге назар аударады. С.Мырзалы өз зерттеулерінде өтпелі қоғамдағы саясат пен моральдың ара-қатынасын зерделейді. Мектептерде «Әдептану» пәнінің енгізілуі арнайы оқу құралдарын қажет етті. Бұл пәнге байланысты қазақ тілінде алғашқы оқу құралдары жарияланды (Қ.Жарықбаев, Т.Ғабитов, Ж.Базарбаев, К.Оразбекова, т.б.). Қазақстан Республикасында нарықтық қатынастарды енгізу мен азаматтық-құқықтық қоғам құру міндеттеріне байланысты кәсіптік этикалық алғашқы зерттеулер жарияланды. Бұл еңбектерде еліміздегі моральдық ахуалға ғылыми талдау беріліп, өтпелі қоғамға тән қылықтың өрістеп кетуінің себептері мен халықтың әдеп мәдениетін жоғары деңгейге көтерудің жолдары қарастырылды. Қазақ этикасын заман талаптарына сәйкес қалыптастыру мен дамыту қазақ зиялыларының келелі міндетіне айналып отыр.

Әдебиеттер тізімі

1. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. Құраст.: Ә. Нысанбаев, Ғ. Құрманғалиева, Ж. Сәндібаев - Алматы: «Ғылым», 1973. - 222 б.
2. Ғабитов Т. Қазақтың этикасы мен эстетикасы. - Астана, 2007 - 455 б.
3. Дулатов М. Оян, қазақ! Құраст.: Т. Қыдыр, К. Мұстафаева. - Алматы: «Таңбалы», 2006. – 188 б.
4. Қазақ. Мақалалар, жинағы. Құраст.: Ж. Мұқатаева – Астана, 2020. - 153 б.
5. Құнанбаев А. Шығармалары. – Алматы: «Мөр», 1994 - 416 б.
6. Тәтімұв М. Демографиялық кесік. - Алматы, 1993 - 210 б.
7. Тойинби А. Постижение истории. – М., 2002 - 800 с.
8. Құлланда С. Скифы: язык и этногенез. – М., 1971 – 233 с.
9. Уәлиханов Ш. Мақалалары мен хаттары. – Алматы, 1949 - 167 б.

References

1. Al-Farabi. Philosophiyalyk traktattar [Philosophical treatises]. Compiled by: A. Nysanbayev, G. Kurmangaliev, Zh. Sandybayev («Gylym», Almaty, 1973, 222 p.). [in Kazakh]
2. Gabitov T. Kazaktyn ethikasy men and esthetikasy [Ethics and aesthetics of the Kazakhs] (Astana, 2007, 455 p.). [in Kazakh]
3. Dulatov M. Oyan, Kazak! [Wake up, Kazakh]. Compiled by T. Kydyr, K. Mustafayeva («Tanbaly», Almaty, 2006, 188 p.). [in Kazakh]
4. Kazak. Makalalar zhinagy [Collection of articles]. Compiled by Zh. Mukatayeva (Astana, 2020, 153 p.). [in Kazakh]
5. Kunanbayev A. Shygarmary [Compositions] («Mor», Almaty, 1994, 416 p.). [in Kazakh]
6. Tatimov M. Demografiyalyk kesik [Demographic cut] (Almaty, 1994, 210 p.). [in Kazakh]
7. Toyinbi A. Postizhenie istoriyi [Comprehension of history] (Moscow, 2002, 800 p.). [in Russian]
8. Kullanda S. Scify: yazyk i ethnogenes [Language and ethnogenesis] (Moscow, 1971, 233 p.). [in Russian]
9. Valikhanov Sh. Maqalalary men hattary [Articles and letters] (Almaty, 1949, 167 p.). [in Kazakh]

K.D.Asanov, A.A.Orazaliyeva

Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan

National mentality and ethics of a journalist

Abstract. The professional ethics of journalists stands out as a pressing issue in contemporary public opinion. This article delves into the impact of the national mentality on journalists' ethical norms and positions, as endorsed by global journalistic associations. "Journalistic ethics is a pivotal aspect of a journalist's work. The in-depth reading, comprehensive understanding, and exploration of this represent one of the significant challenges in Kazakh journalism. This complex issue, often overlooked, remains insufficiently acknowledged in both scholarly and professional domains," the study thoroughly examines within the context of the national mentality. The research provides a scholarly understanding of the continuity of traditions, customs, life positions, and perspectives of the Kazakh people in today's national journalism.

The investigation scrutinizes the extent to which national manners shape journalistic ethics. Many media outlets have exceeded boundaries to boost viewership or readership, exaggerating with high ratings and disseminating misinformation, thereby shaping a contemporary model of journalistic culture. The authors highlight the challenging conditions for information dissemination influenced by such factors.

In the final conclusion, the study establishes that scrutinizing ethical principles in the media aids in predicting developmental processes in the state and society, facilitating the formulation of strategies to transform social communication and media culture into a beneficial channel for society.

Keywords: Ethics, cultural studies, folklore, philosophy, syncretism, morality.

К.Д. Асанов, А.А. Оразалиева

Қарағандық университет им. Е.А.Букетова, Қазақстан, Қарағанды

Национальный менталитет и этика журналиста

Аннотация. Одной из актуальных проблем общественного мнения является профессиональная этика журналиста. В статье анализируется и дифференцируется влияние национального менталитета на общие этические нормы и позиции журналистов в целом, одобренные мировыми журналистскими ассоциациями. Мнение исследователей данной темы о том, что «этика журналиста - в обществе, социальной среде может быть основным фактором, влияющим как на его профессионализм, так и на связь с позицией, деятельностью представителя СМИ, а также взаимоотношениями с известными личностями, коллективными группами», широко рассматривается в настоящем исследовании в контексте национального менталитета. Были сделаны научные суждения о преемственности традиций, обычаев, жизненных позиций и взглядов казахского народа в современной национальной журналистике.

В ходе исследования был проведен анализ воздействия национальных манер на журналистскую этику. Многие средства массовой информации перешли за пределы, стремясь увеличить количество просмотров или читателей, преувеличивая рейтинги и даже распространяя дезинформацию. Таким образом, складывается современный облик журналистской культуры. Авторы выделяют грубые условия распространения информации, обусловленные такими факторами.

В заключительной части работы подчеркивается, что изучение принципов этики в средствах массовой информации помогает прогнозировать процессы в развитии государства и общества, а также формулировать стратегии для превращения социальной коммуникации и медиакультуры в полезное русло для общества.

Ключевые слова: этика, культурология, фольклор, философия, синкретизм, мораль, этика.

Авторлар туралы мәлімет:

Асанов К.Д. – ф. г. д., журналистика кафедрасының профессоры, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан, Қарағанды.

Оразалиева А.А. – журналистика бөлімінің магистранты, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан, Қарағанды.

Асанов К.Д. – доктор филологических наук, профессор кафедры журналистики, Карагандинский университет им. Е.А.Букетова, Казахстан, Караганда.

Оразалиева А.А. – магистрант отдела журналистики, Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, Казахстан, Караганда.

Asanov K.D. – Doctor of Philology, Professor, Department of Journalism, Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan.

Orazaliyeva A.A. – Master's student, Journalism Department, Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan.